

Onherkenbaar in de mist¹

Over emoties, herinneringen en de holocaust

HELEEN POTT

Geschiedenis, zo heeft Johan Huizinga eens gezegd, is meer dan alleen reconstrueren 'hoe het echt geweest is'. Geschiedenis is 'het duiden van zin, dien het verleden voor ons heeft' (Huizinga 1929, 75). Die zin wordt zichtbaar gemaakt in de vorm van een verhaal, bij voorkeur een dramatisch verhaal, vond Huizinga, een strijd tussen principes van goed en kwaad, recht en macht, idee en belang.

Dat geschiedschrijving verwant is aan verhalen vertellen is al een oude gedachte. Binnen de professionele geschiedbeoefening wordt echter vooral de nadruk gelegd op het 'objectieve' karakter van het historische verhaal. Geschiedenis berust op vlijtig bronnenonderzoek, benevens een houding van onpartijdigheid en intellectuele distantie. De rol van de historicus is die van een alwetende verteller, die het verleden zelf zo accuraat en volledig mogelijk aan het woord laat.

Toch is er ook altijd kritiek geweest op dit streven. In de jaren zestig nam die kritiek de vorm aan van het narrativisme, dat snel terrein won binnen de geschiedfilosofie. De aandacht verschoof van de 'objectief-referentiële' naar de 'narratieve' en 'tekstuele' aspecten van geschiedschrijving. Auteurs als Danto, Walsh en vooral Hayden White (1973) wezen er op dat het verleden geen reeks van samenhangende gebeurtenissen is die geduldig ligt te wachten om beschreven en verklaard te worden. Historische feiten zijn niet gegeven maar gemaakt. Het zijn 'constructies', die voortvloeien uit de vraagstelling, procedures van selectie en interpretatie, analyse en argumentatie, ordening en compositie, waarmee gebeurtenissen worden ingepast in een tekstuele structuur die het verleden samenhang en betekenis geeft. Rechtstreeks contact met dat verleden zelf is onmogelijk; de historische werkelijkheid is altijd tekstueel bemiddeld. Oorzaak-gevolgrelaties, coherentie of discontinuïteit van het verleden: ze berusten op narratieve effecten. Gegevens die niet in de geprefereerde vertel- en verklaringsschema's passen worden weggelaten, gemarginaliseerd, vergeten. En zonder dit 'vergeten' is er ook geen geschiedkundige 'herinnering'.

Wie deze dialectiek van herinneren en vergeten serieus neemt, stuit op drie wetenschapstheoretische implicaties. De eerste is dat geschiedschrijving altijd een subjectieve kleuring krijgt. Stijl, compositie en argumentatie zijn steeds uitdrukking van een *commitment*, een persoonlijke stellingname ten aanzien van het onderwerp. Daarmee hangt samen, ten tweede, dat geschiedschrijving steeds een retorisch effect heeft. De historicus wil de lezer ervan overtuigen dat zijn versie van het verleden de juiste, de meest relevante is. White gaat zelfs een stapje verder en zegt dat historici proberen om hun publiek een bepaalde politieke of ethische houding bij te brengen.

Een derde implicatie van deze gedachtegang is dat de geschiedenis permanent wordt herschreven, telkens wanneer een nieuwe generatie of een alternatieve culturele groep vanuit een veranderde actualiteit het verleden ondervraagt. Geschiedenis gaat niet alleen over het verleden, maar ook over hoe men in het heden met dat verleden omgaat.

Jongensboek

Vanwege de invloed die deze drie factoren op de geschiedschrijving uitoefenen, zijn conflicten tussen verschillende versies van bepaalde historische gebeurtenissen of episodes eerder regel dan uitzondering. Dat wordt nergens zo duidelijk als in onze vaderlandse geschiedschrijving van ‘de’ oorlog: die ene oorlog die nu al zo’n vijftig jaar duurt en die nooit meer voorbij lijkt te willen gaan. Neem het vertrek van koningin Wilhelmina naar Engeland, in de meidagen van 1940. Lou de Jong beschrijft deze episode in een stijl die nog het meest doet denken aan een spannend jongensboek:

‘Had de koningin uitsluitend naar haar hart geluisterd, dan zou zij die maandag naar de Grebbeberg vertrokken zijn om er, schreef zij later, ... “als de laatste man te vallen in de laatste loopgraaf”. ...De dood op het slagveld leek verkieslijker boven het verder leven. (...) Zij besepte evenwel dat zij, zelfs als zij dat wilde, ...in de zich voordoende chaos de Grebbelinie niet eens zou kunnen bereiken. Blijven en zich gevangen laten nemen? Dat nooit! Had Willem de Zwijger de komst van Alva soms afgewacht? Was Hitler niet een even duivelse figuur als de Spaanse dwingeland? “Het had geen zin”, verhaalde zij ons, “mij als gevangene naar Berlijn te laten voeren en van mijn volk gescheiden te zijn. Dan had ik niets meer kunnen doen. Dus moest ik weggaan.” (De Jong 1969-1994, deel 3, 279).

De Jong heeft er weinig moeite mee om zich in de heldhaftige beweegredenen van Oranje in te leven. In zijn beroemde tv-serie *De Bezetting* (1960-1965) liet hij trouwens al eerder zijn bewondering voor het optreden van onze toenmalige vorstin de vrije loop. Wanneer het door de nazi’s overweldigde Nederland na een periode van wrede onderdrukking, maar ook, zo hield De Jong de kijkers voor, van dapper verzet, weer herrijst, dan is dat niet in de laatste plaats te danken aan de bezielende leiding van deze moeder des vaderlands.

Maar al in maart 1965 schreef Renate Rubinstein in een televisiecolumn onder de titel ‘Deugd, ondeugd, deugd’, dat De Jong in zijn tv-serie een braaf cliché presenteerde van de oorlog en belangrijke vragen uit de weg ging – zij noemde onder andere de vraag of onze toenmalige regering er werkelijk goed aan deed naar Londen uit te wijken (vgl. Van Vree 1995, 81). En in een vorig jaar verschenen, door het historische establishment eendrachtig neergesabelde studie met de titel *Om erger te voorkomen*, bracht Nanda van der Zee de acties van de vorstin in verband met een thema dat in *De Bezetting* nog nauwelijks een rol speelde, namelijk de medeplichtigheid van de nationale overheid en de sociale elites aan de jodenvervolging. Wilhelmina wordt er door een boze Van der Zee van beticht dat zij in die meidagen meer begaan

was met haar koffertje met effecten dan met de politieke leiding van het land, en dat zij de natie zonder meer aan een door de Duitsers ingesteld burgerlijk bewind zou hebben overgelaten. Het overhaaste vluchten van het staatshoofd en het kabinet betekende volgens Van der Zee een belangrijke bijdrage aan het soepele verloop van de latere vervolging en vernietiging van de Nederlandse joden.

In wat volgt zal ik op dit laatste thema: de ondergang van de Nederlandse joden en de plaats daarvan in de nationale geschiedschrijving, nader ingaan. Wie schreven er over, wanneer en voor welk lezerspubliek? Wat waren de politieke en morele implicaties ervan? Welke emotionele lading was er met het schrijven verbonden? Voor het beantwoorden van die vragen zal ik mij baseren op twee recente publicaties, namelijk Conny Kristels *Geschiedschrijving als opdracht* (1998), waarin het werk van ‘de grote drie’: Herzberg, Presser en De Jong centraal staat; en Ido de Haans *Na de Ondergang* (1997), dat vooral de sociale en politieke aspecten van de herinnering aan de jodenvervolging en de rol van persoonlijke getuigenissen analyseert. Aan het slot van het artikel plaats ik een kritische kanttekening bij het recente streven van historici naar de ‘normalisering’ van de Tweede Wereldoorlog – inclusief de geschiedschrijving van de Holocaust.

De grote drie

Als de herinnering een constructie is, welke factoren speelden dan een rol in de constructie van de herinnering aan de jodenvervolging? Dat is de centrale vraag van Conny Kristels boek, en zij zoekt het antwoord bij ‘de grote drie’: Herzberg, Presser en De Jong.

Abel Herzberg schreef *Kroniek der Jodenvervolging* (1950), het vroegste voorbeeld van geschiedschrijving over dat onderwerp in Nederland en deels gebaseerd op eigen kampervaringen in Bergen-Belsen. Herzberg beschikte over weinig bronnenmateriaal en wilde op basis van de dagboeken en documenten die hij verzameld had geen wetenschappelijke lectuur schrijven, maar persoonlijk getinte essayïstiek. Zijn kroniek verscheen in het derde deel van het verzamelwerk *Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd*, en richtte zich tot een niet-joods publiek. Herzberg zelf sprak met nadruk in termen van ‘een Joodse geschiedenis, geen Nederlandse’. Zijn verhaal kreeg een filosofische plot mee. In de metafysische strijd van beschaving tegen barbarij hadden geestelijke waarden gezegevierd, de breuk in de geschiedenis was hersteld, de joodse staat was geboren. Het heidense nazi-regime, dat door de auteur als de antithese van elk beschavingsideaal wordt gepresenteerd, had de joods-christelijke cultuur er niet onder gekregen. In zijn rol van kroniekschrijver presenteerde Herzberg zich, ondanks zijn zionisme, niet als jood en ook niet als Nederlander, maar als een eigenzinnige buitenstaander die nergens bij hoorde, aldus Kristel. Wel was hij ervan overtuigd dat na de joden ook de christenen voor massavernietiging door de nazi’s voorbestemd waren geweest. Hij zou later pleiten voor de vrijlating van oorlogsmisdadigers, en zich daarbij beroepen op zijn streven een ‘post-emotioneel’ standpunt over de jodenvervolging in te nemen, gebaseerd op persoonlijke afkeer van primitieve emoties als haat en vergelding.

Evenals Herzberg schreef ook Lou de Jong voor het grote publiek, en nog minder

dan Herzberg presenteerde hij zich als een joods auteur. Anders dan Herzberg schreef hij geen 'Joodse' maar vaderlandse geschiedenis. Het is zijn verdienste geweest voor de na-oorlogse generatie het eerste echte standaardverhaal van de bezettingsperiode te hebben geschreven. Hij deed dat met de televisieserie *De Bezetting*, uitgezonden tussen 1960 en 1965, waarmee hij de verzuilde Nederlandse natie aaneensmeedde tot een eendrachtig 'wij'. Wie geboren is in de vroege 'fifties' of eerder, zal zich nog herinneren hoe meeslepend De Jong, die de oorlog in Londen had doorgebracht, het verhaal vertelde van 'ons volk', 'wij Nederlanders', die het tijdens de oorlog met zijn allen zwaar gehad hadden – sommigen heel zwaar. Hij schetste Nederland in bezettingstijd als een saamhorig huisgezin, met weliswaar een zwart schaap, de NSB, maar voor het overige zonder sociale conflicten of ideologische tegenstellingen. Een natie die als één man weerstand bood aan de agressor, en na vijf jaar van afzien en verzet in een hoogtepunt van eensgezindheid de bevrijding vierde.

Kristel, die misschien net te jong is om de enorme impact van De Jongs tv-optredens bewust te hebben meegemaakt, plaatst in haar boek niet de tv-serie maar *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* op de voorgrond; *De Bezetting* wordt weggemoffeld. Dankzij deze manoeuvre kan zij De Jong zonder voorbehoud presenteren als degeen die van de drie bestudeerde auteurs nog de meeste uitvoerigheid en zorgvuldigheid heeft betracht in zijn geschiedschrijving van de jodenvervolgung. Zij wijst er echter zelf op dat De Jong eigenlijk al in Londen was begonnen aan een geschiedschrijving van de gebeurtenissen in het bezette gebied. In zijn *Je maintiendrai* (1941-1945) en in de weekoverzichten die hij vanaf 1942 voor Radio Oranje schreef was van de jodenvervolgung nauwelijks sprake. Van het feit dat Nederland weinig moeite deed om zijn joodse burgers te beschermen werd door De Jong al helemaal geen melding gemaakt. Hij prees juist de 'onverbrekelijke solidariteit' tussen joodse en niet-joodse Nederlanders. 'Zij waren Nederlanders, allen tezamen. En tezamen zouden zij den Mof bevechten'. Nationalistische retoriek was pregnant aanwezig, zodat Annie Romein spottend sprak van 'Oranje-Lou' (Kristel 1997, 75).

Veel later zou De Jong zijn houding in die Londense tijd zelf als 'verdringing' kwalificeren. 'Ik heb', zou hij in deel 9 van zijn *Koninkrijk* zeggen, 'teveel aan de eindoverwinning, te weinig aan de Joden gedacht. Ik heb, vind ik nu, mij met die Joden te weinig verbonden gevoeld' (Kristel 1997, 74). Hoewel ze de conclusie zelf niet trekt, zou men uit Kristels materiaal kunnen opmaken dat het juist dankzij de voortzetting van deze 'verdringing' was, dat De Jong er twee decennia later met *De Bezetting* in slaagde de jodenvervolgung toch nog enigszins in te bedden in de geschiedenis van Nederland als geheel. Door identificatie met de joodse slachtoffers te voorkomen en zich in plaats daarvan te vereenzelvigen met een heldhaftige versie van 'ons volk', kon dat volk zich moeiteloos in zijn verhaal herkennen. 'Ik zou graag willen dat u mij zag als iemand uit uw midden, die op zijn eigen plaats ook iets heeft meegemaakt, een zeer intense belangstelling heeft behouden voor wat er in die jaren met ons land en ons volk gebeurd is', aldus De Jong bij de eerste uitzending. Kristel brengt deze openingszin niet in verband met De Jongs huiver voor een joodse 'coming out', maar oppert in plaats daarvan dat De Jong de nabijheid van het gewone volk zocht 'als blijk van trouw aan het ouderlijk huis' (Kristel 1997, 80). Dat zich bij

De Jong pas in de jaren tachtig een echte gevoeligheid aandiende voor de specifiek joodse problematiek heeft volgens haar te maken met het feit dat hij pas op latere leeftijd ging samenleven met een joodse vrouw, die in Auschwitz en Bergen-Belsen had gezeten. Dat maakte hem van 'een joodse Nederlander' meer en meer tot 'een Nederlandse jood', aldus Kristel (1997, 84).

Zowel Herzberg als de vroege De Jong schreven geschiedenis voor een groot Nederlands publiek en presenteerden het fenomeen van de jodenvervolging als een Duits-Joodse aangelegenheid, met de Nederlanders als betrekkelijke buitenstaanders. Ook de marxistisch humanist Jacques Presser schreef in *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (1965) voor het grote publiek, maar zijn boodschap was verstoken van alle filosofische geruststelling of nationale zelfgenoegzaamheid. Hij beschreef de geschiedenis van 'een moord, tevens massamoord', zoals de opening van zijn boek luidt. Zelf had hij tijdens de oorlog ondergedoken gezeten, zijn vrouw was opgepakt en in Sobibor vergast. Presser maakte zich, zoals Conny Kristel schrijft, tot woordvoerder van de vermoorde joden. Waar Herzberg nog geschiedenis schreef als onpartijdig metafysicus, en De Jong in *De Bezetting* als vertolker van het nationale 'wij', bedreef Presser geschiedschrijving vanuit en namens de joodse slachtoffers. Hij maakte daarbij uitvoerig gebruik van ego-documenten en ooggetuige-verslagen. Niet alleen liet hij met een enorme gedetailleerdheid zien waar en hoe de joden werden opgehaald en weggevoerd, maar ook hoe de Nederlandse bevolking soms een handje meehielp en hoe het politieapparaat zich naadloos voegde naar de wensen van de bezetter. Anders dan Herzberg, betwijfelde Presser openlijk of het antisemitisme wel zo wezensvreemd was aan de Nederlandse bevolking als algemeen werd aangenomen. Hij beschikte over veel meer bronnenmateriaal, en formuleerde niet alleen een felle aanklacht tegen de Joodse Raad, maar bestreed ook het alom postgevatte idee dat de joden zich lijdzaam hadden laten wegvoeren; hij legde de nadruk op hun verzet.

Hoewel de meningen over het werk van Presser uiteenlopen, valt moeilijk te ontkennen dat juist *Ondergang* voor een revolutie zorgde in de publieke herinnering, die tot dan toe werd gedomineerd door het heldhaftige beeld van de bezettingstijd zoals De Jong dat in *De Bezetting* had neergezet. Ook Kristel, die uiterst kritisch is waar het zijn wetenschappelijke kwaliteiten betreft, moet toegeven dat Pressers boek neerkwam als 'een mokerslag'. De massale receptie van het werk bij het grote publiek betekende dat de jodenvervolging voor het eerst algemeen erkend werd als het centrale thema in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog – en daarmee tegelijkertijd als een nationaal moreel probleem. Waarmee een nieuwe fase werd ingeluid in de collectieve culturele verwerking van de oorlog, en tevens in de manier van spreken en schrijven over de jodenvervolging en -vernietiging.

Emoties en geschiedenis

De vragen die zich over deze eerste vijftientig jaar opdringen, betreffen vooral de verhouding tussen enerzijds de 'subjectpositie' van de drie auteurs, en anderzijds het publiek waarvoor zij schreven en de politieke context waarbinnen hun werk ontvangen werd. Waarom klinkt er zo weinig verbittering, verontwaardiging en woede

door in de kroniek van Herzberg en de tv-serie van De Jong? Waarom doen ze zo hun best om de Nederlandse bevolking bijvoorbeeld vrij te pleiten van daadwerkelijke medeplichtigheid aan de voorbije terreur? Waarom is Herzberg zo mild en vergevingsgezind? Waarom vindt hij het nodig om expliciet te wijzen op het relatief hoge percentage joden dat uit Nederland werd weggevoerd (bijna tachtig procent), om daar meteen geruststellend aan toe te voegen dat het 'hoogst onwaarschijnlijk' is dat dit werd veroorzaakt door een relatief gebrek aan hulp van de kant van de niet-joodse bevolking (Kristel 1997, 177)? Waarom neemt hij in een beschrijving van het vertrek van joden naar de Amsterdamse Schouwburg een dialoogje met hun niet-joodse burens op dat als volgt verloopt:

'Tot ziens hoor, kom maar gauw terug, ik zal wel voor je boeltje zorgen' – 'Tot ziens, engelen van mensen, we komen beslist terug, zolang zal 't niet meer duren. En als ik niet terug kom zijn de sofa en de twee crapauds voor jou...'

Voor Herzberg was het louter harmonie tussen de joden en de niet-joden in Amsterdam, zoals Kristel vaststelt (Kristel 1997, 201) – en hij bedoelde dat niet ironisch. Maar waarom was het nodig om de Amsterdamse werkelijkheid op deze manier te presenteren? Heeft hij met zijn streven naar het 'overwinnen van een affectieve houding' en met zijn filosofische mildheid niet voor zichzelf en anderen een norm gesteld die, zoals Hans Goedkoop schreef, 'de joden hun recht op woede en de niet-joden hun plicht tot schuldgevoel afnam' (*NRC Handelsblad*, 21 november 1997). Was de 'post-emotionaliteit' van Herzberg soms een ander woord voor emotionele zelfverloochening, voor de – overigens succesvolle – poging om geaccepteerd en gehoord te worden door een Nederlandse bevolking die anno 1950 nog onverminderd antisemitische sentimenten koesterde, en waarvan Herzberg heel goed wist dat ze geen vinger had uitgestoken toen zijn familie en hijzelf apart gezet en weggevoerd werden?

En is de prijs die De Jong moest betalen voor zijn prestatie om een nationale geschiedenis te schrijven, niet eveneens hoog? Is er niet iets vreemds aan de hand met die identificatie met een 'wij' waar kennelijk bijna iedereen in Nederland onder viel, behalve nu juist de joodse slachtoffers? In zijn analyse van de retorische strategie in *De Bezetting* heeft Frank van Vree er op gewezen dat De Jong van alles uit het nationale familie-epos weggelaten heeft: tegenover de verheerlijking van de rol van de koningin staat het negeren van de vraag naar de mogelijke gevolgen van aanpassing en conformisme; de marginalisering van de rol van de Nederlandse overheid bij de vervolging; de buitenproportionele aandacht voor wat onder een zeer ruime noemer als 'verzet' en solidariteit van niet-joden kan gelden; de uitsluiting van NSB-ers, profiteurs, verraders en anderen uit 'ons volk'. Maar vooral: de afwezigheid van individuele joodse slachtoffers. Zij zijn verdwenen. De Jong laat een eindeloze serie landgenoten stukjes tekst uitspreken, maar in de vier gevallen waarin een getuigenis van ex-gevangenen wordt getoond, gaat het om politieke gevangenen – de stem van degenen die uitsluitend omwille van hun joodse achtergrond werden weggevoerd, ontbreekt. Van Vree merkt op dat in aflevering 9, over de kampen, zes minuten worden besteed aan Westerbork en vijf minuten aan de transporten naar het oosten, inclu-

sief de aankomst in Auschwitz. De beelden worden begeleid door een gedicht van een overlevende van een vernietigingskamp. Van Vree: 'Het is de enige keer dat een overlevende als overlevende spreekt, maar haar gezicht wordt niet getoond, het is de enige getuigenverklaring in dichtvorm en de enige getuige zonder gezicht' (Van Vree 1995, 71).

Conny Kristel signaleert dit allemaal wel, maar stelt geen nader onderzoek in. In plaats daarvan richt zij zich op andere vragen: op de vraag bijvoorbeeld of de werkwijze van de drie auteurs methodologisch wel door de beugel kan. Alledrie verwerkten ze nadrukkelijk persoonlijke ervaringen en emoties in hun historisch onderzoek. De Jong nog het minst: die sprak van een noodzakelijke disciplinerende van zijn emoties, en vergeleek zich met 'een chirurg die nare operaties doet'. Eigenlijk blijft Kristel zich daar een heel boek lang over verbazen. Waarom deden ze dat, vraagt ze zich af. Internationaal gezien was het immers ongebruikelijk. Waren ze misschien onzeker of het publiek hen wel zou accepteren (Kristel 1997, 21; 219)? Voor het uitwerken van deze veronderstelling had zij zich moeten verdiepen in de sociaal-psychologische dilemma's van joodse burgers in de naoorlogse Nederlandse werkelijkheid, en dat had interessante inzichten kunnen opleveren. In plaats daarvan beperkt ze zich tot de wetenschappelijke dilemma's van de historiografische methode en signaleert bij haar auteurs een overmaat aan persoonlijke betrokkenheid en morele inzet, ten koste van professionaliteit, analyse en theoretische inbedding. Want persoonlijk, emotioneel engagement en wetenschappelijke geschiedschrijving staan bij Kristel op gespannen voet. Zij spreekt De Jong dan ook niet echt tegen, wanneer die kritiek levert op het in zijn ogen veel te emotionele werk van Presser. Presser had zich volgens De Jong volkomen geïdentificeerd met de vervolgte groep, waardoor zijn werk wel impact op het grote publiek had, maar wetenschappelijk niet echt serieus genomen kon worden. De Jong achtte zich zelf beter uitgerust voor de taak van historicus, die hij voort zou zetten met *Het Koninkrijk*. Zijn argument luidde dat hij zijn emoties wist te beteugelen en dat zijn 'merg niet aangetast was'. 'Ik had dan wel grote verliezen geleden', aldus de Jong, die nagenoeg zijn hele familie, inclusief zijn tweelingbroer, had verloren, 'maar was niet persoonlijk beschadigd'. Kristel stelt zich ermee tevreden deze uitlating te willen zien in het licht van de problematische relatie die De Jong met de overige gezinsleden onderhield (Kristel 1997, 77-78) – en daarmee onderschrijft zij zijn zelfdiagnose. De Jong kon dus met onvertroebelde blik zijn taak, het scheppen van een nationale mythe in *De Bezetting* en later de historisch-sociologische uitwerking van de bezettingsperiode in zijn grote geschiedennisserie, ter hand nemen.

Toch is het evident dat ook bij De Jong de emoties alom aanwezig zijn, vooral in de tv-serie, maar ook nog in zijn *magnum opus*. Zijn ambitie om geaccepteerd te worden als nationaal geschiedschrijver, zijn idealiserende identificatie met 'ons volk', 'onze vorstin', 'ons verzet: gedreven helpers van mensen in nood', de nationale sentimenten – ze zijn te vinden op menige bladzijde. En dan is er ook nog de door De Jong zelf achteraf toegegeven schaamte over zijn eigen joodse achtergrond die, zoals hij in zijn memoires schrijft, in Londen was uitgegroeid tot antisemitisme (Kristel 1997, 74).

Deze emotie, en daarmee geassocieerde verschijnselen als zelfhaat, terugtrekge-

drag, angst om op te vallen, conformisme, gebrek aan persoonlijke stellingname, zou wel eens een sleutelbegrip kunnen zijn voor veel reacties tijdens en na de oorlog – bij de joodse bevolking welteverstaan, niet bij de gemiddelde niet-vervolgde Nederlander. Schaamte is een typische emotie van slachtoffers en minderheden; ze hoort bij een situatie waarin men zich er pijnlijk van bewust is, object te zijn van anderms verachtelijke blik (Tas 1993, 34). Mensen kunnen zich gaan schamen wanneer ze beseffen te behoren tot een groep die straffeloos kan worden vernederd, mishandeld en weggevoerd; die verraden en in de steek gelaten is, zonder zich te kunnen wreken. Ze gaan zich in zulke gevallen toeleggen op trucs, om zichzelf en anderen niet te laten merken dat ze slachtoffer zijn: ze desolidariseren met zichzelf, hun zelfgevoel verdwijnt, ze slikken hun woede in of richten die naar binnen (Tas 1993). Dit ongeveer kan de situatie geweest zijn van de leden van de joodse gemeenschap, inclusief haar geschiedschrijvers Herzberg en De Jong, in de eerste twintig jaar na de oorlog.

De positie van Presser, in wiens werk emoties als woede, morele verontwaardiging, solidariteit, rouw en verdriet om de hoofdrol dingen, valt daarom nog meer op. Hij is de eerste die zich wel nadrukkelijk identificeert met de slachtoffers en met *Ondergang* in feite een *In memoriam* schrijft, maar ook een politieke aanklacht. Des te opmerkelijker is dat Kristel van Pressers emoties zo weinig moet hebben. ‘Medelijden en solidariteit met de slachtoffers wogen voor hem zwaarder dan de wetenschappelijke analyse waarin het op argumenten aankomt. De vereenzelviging met de slachtoffers kreeg de voorrang boven de rol van professioneel historicus’, aldus Kristel (1998 182). Presser kan voor haar nog het minst de toets der wetenschappelijke kritiek doorstaan. Hij zou voornamelijk egodocumenten aan elkaar hebben geschreven, zijn werk zou niet meer dan een becommentarieerde bronnenpublicatie zijn, een behoorlijke historische analyse van de joden in Nederland ontbreekt, evenals een internationaal vergelijkend perspectief en een deugdelijk notenapparaat; hij was dogmatisch, hij plagieerde uit buitenlandse artikelen, en vooral: hij was te literair, te persoonlijk en te emotioneel.

Het is opvallend dat telkens als het woordje ‘emotioneel’ in Kristels studie voorkomt, het een non-cognitieve en meestal negatieve betekenis heeft. Het staat voor subjectief en persoonlijk, voor niet-rationeel en niet-wetenschappelijk, voor een gebrek aan soberheid en intellectuele distantie die nodig zijn voor degelijk professioneel onderzoek. Dat emoties de blik van de historicus ook wel eens kunnen scherp en dat ze het verdienen om als intelligente ‘coping’-strategieën serieus genomen te worden (vgl. Frijda 1986), komt niet bij haar op. Deze gedateerde visie op emoties, gecombineerd met een wetenschapsbegrip dat filosofisch niet verantwoord wordt maar dicht in de buurt komt van het oude idee van ‘waardevrije wetenschap’, verhinderen haar om aan Pressers engagement en daarmee aan zijn politieke betekenis, recht te doen. Gemeten aan het positivistische ideaal dat een historicus neutrale geschiedschrijving ‘voor iedereen’ moet bedrijven en moet schrijven vanuit een objectief ‘wij’-perspectief, mag het werk van Presser misschien tekortschieten. Wanneer het daarentegen de taak van een historicus is om kritisch te zijn – om aspecten van het verleden onder de aandacht te brengen die in de gangbare optiek steeds ‘vergeten’ worden, om groepen aan het woord te laten die tot dusver geen stem hadden, die niet gehoord konden worden, waarvoor geen politieke ruimte was – dan is Pres-

ser als een voorbeeldig beoefenaar van zijn vak te beschouwen. Hij slaagde erin, niet ondanks maar dankzij zijn nadrukkelijk emotionele inzet, een scherp zicht te ontwikkelen op wat Herzberg en De Jong niet konden of niet wilden zien: op het feit dat de ondergang van de joden zich had voltrokken in een land waar de meeste burgers plus het complete overheidsapparaat plichtsgetrouw dan wel schoorvoetend hadden meegeholpen om de anti-joodse maatregelen zo soepel mogelijk te laten verlopen.

Weer thuis

Hoe minimaal de politieke speelruimte van de joden was in die eerste vijftientig jaar na de bevrijding, valt te lezen in Ido de Haans *Na de Ondergang*. Voor de joodse overlevenden was de oorlog nog lang niet voorbij toen ze naar huis terugkeerden. De ontvangst was kil. Het antisemitisme laaide weer op, ditmaal onder leden van het voormalige verzet die klaagden dat zovelen – misschien ‘veel betere mensen’ – uit de illegaliteit hun leven hadden gegeven voor de joden, die niets gepresteerd hadden en hun lot alleen maar passief hadden ondergaan (De Haan 1997, 79). Goede vaderlanders bleven nog een tijdje volharden in hun christelijke zendingsdrang en weigerden om joodse pleegkinderen die bij hen ondergedoken waren geweest en intussen gedoopt waren, terug te geven aan de oorspronkelijke ouders. ‘Bewariërs’ hadden zich ontfemd over de inboedel van joodse panden en wilden die niet afstaan; joden moesten procederen om hun spullen terug te krijgen. Joodse ambtenaren die hun baan terugvroegen kregen te horen dat ze zonder goede reden hun post hadden verlaten. En de overheid vond dat de joden niet anders dan de Nederlanders behandeld moesten worden en trof daarom geen aparte voorzieningen – het waren toch immers de Duitsers, die van de joden altijd een aparte categorie wilden maken? Natuurlijk werd al gauw bekend wat zich in de kampen had afgespeeld – vanaf 1946 verschenen er uitvoerige wetenschappelijke studies over. De psychiater A.J.W. Kaas bijvoorbeeld beschreef het kamp als een standenmaatschappij waarin drie standen te onderscheiden waren. Naast de SS en hun criminele helpers als eerste stand werd de tweede stand gevormd door de politieke gevangenen; de derde stand bestond uit ‘de massa’, ‘de kleurlozen die in het kamp tot asociale elementen werden’, degenen die er ‘bij ongeluk’ in terecht waren gekomen en ‘onvoldoende geestelijk houvast hadden om zich staande te houden’ (De Haan 1997, 138). Het gaat hier om de joden – maar ze worden niet genoemd. In Kaas’ schatting van het totale aantal Nederlandse slachtoffers dat de Duitse concentratiekampen hadden gevergd, deden de joodse slachtoffers nog niet mee.

Het is alleen maar begrijpelijk dat de joodse overlevenden zich in een dergelijk klimaat gedeisd hielden en hun woede alleen binnenshuis ventileerden; en eveneens dat joodse geschiedschrijvers als Herzberg zich zoveel mogelijk neutraal-filosofisch opstelden of zich zoals De Jong identificeerden met de meerderheid van zelfbenoemde goede vaderlanders die voor de joden hun leven gewaagd had. Ze moesten niet alleen in het reine komen met hun persoonlijke verliezen en hun individuele ontredde-ning, ze moesten ook proberen om zich weer thuis te voelen in een gemeenschap die hen verachtte, die hun familieleden had laten wegvoeren, en hen bij terug-

komst ook nog eens zelf de schuld gaf. Zij waren weer thuis. Maar het verhaal van de overlevenden kon daar door de betrokkenen zelf niet verteld worden, de vraag naar de rol van burgers en overheid bij het wegvoeren van de joden, mocht door de joden zelf niet worden gesteld.

Getuigenis

Niettemin meent Ido de Haan dat Presser, die in zijn werk die vraag wel hardop stelde, de politieke situatie en het publieke debat in Nederland nauwelijks echt veranderd heeft. De grote omslag in de constructie van de herinnering is volgens hem niet te danken aan *Ondergang*, werd niet gedragen door de protestgeneratie, en vond al evenmin plaats in de roemruchte jaren zestig, maar pas later. Wat Presser betreft: die presenteerde volgens De Haan om te beginnen in historiografisch opzicht niets nieuws maar vatte samen wat al eerder was gezegd, door Wielek en Herzberg. Zijn oplagecijfers waren niet indrukwekkender dan die van Herzberg en Anne Frank. Bovendien vormden zijn persoonlijke, emotionele inzet en zijn felle veroordeling van de Joodse Raad een nieuwe bevestiging van het isolement van de joodse geschiedschrijving, meent De Haan. Hij maakte de joden ook nog eens zelf verantwoordelijk voor hun ondergang (De Haan 1997, 29). De betekenis van figuren als Presser en later Weinreb is volgens De Haan vooral geweest dat ze een alibi vormden voor de jaren-zestig-generatie om de jodenvervolgving te claimen voor eigen gebruik. Van toen af aan werd de waarde van het protest tegen autoriteiten en gezagsdragers in het algemeen gerechtvaardigd met een beroep op het leed van de vervolgings-slachtoffers, en zo waren het opnieuw niet-joden die zich op de jodenvervolgving beriepen om hun morele gelijk te halen – waarmee volgens De Haan de situatie sinds het einde van de oorlog alleen maar werd gecontinueerd. Want hoewel de moord op de joden sinds 1945 herhaaldelijk op de politieke agenda had gestaan en de inzet was geweest van menig politiek conflict en schandaal, bleven de joden zelf feitelijk tot aan de jaren zeventig buitengesloten uit het openbare debat – ze hadden geen eigen stem in het verwoorden van hun herinneringen. Toen pas, en niet al in de jaren zestig, brak volgens De Haan een nieuwe fase aan in de constructie van de herinnering aan de vernietiging.

Wanneer de joodse slachtoffers in de jaren zeventig en tachtig eindelijk zelf aan het woord komen en een centrale rol gaan spelen in de vertolking van hun eigen vervolgingsgeschiedenis, is dat volgens De Haan te danken aan het toegenomen gezag van de psychiatrie binnen het politieke krachtenveld. Dankzij de groeiende invloed van psychiaters en therapeuten die een wetenschappelijk vocabulaire ontwikkelden voor het persoonlijk lijden, kon het beeld van de anonieme, zielige gedeporteerden omslaan in een tegenbeeld: dat van de gerespecteerde getuigen van een catastrofe. Het waren deze ooggetuigen, die de holocaust als het ware van binnenuit hadden meegemaakt en overleefd, die in de jaren zeventig werden erkend als lijdens aan een psychisch trauma. Vanaf dat moment werd er wel naar ze geluisterd, aldus De Haan. Het psychotrauma was een gevolg van het verblijf in kampen en onderduiksituaties, en juist omdat het als psycho-fysisch verschijnsel wetenschappelijke status kreeg kon van nu af aan een rechtmatige claim worden gelegd op verzorging, geld en compen-

satie. De politieke erkenning van psychisch leed kwam tot uitdrukking in de comotie in 1971-1972 rond de voorgenomen vrijlating van de Drie van Breda – die niet doorging op psychologische gronden; in 1973, in de WUV – de Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers – die in een aparte regeling voor de joodse overlevenden voorzag, en eveneens in 1973 in de oprichting van Centrum '45, voor de behandeling van psychisch lijdens.

Ooggetuigen meldden zich niet alleen bij de psychiater: zij kwamen wel degelijk de behandelkamer uit. Sinds de jaren zeventig voegde het werk van Gerhard Durlacher, Jona Oberski en later van 'tweede generatie'-auteurs als Carl Friedman, zich bij de vroege kampdagboeken van Herzberg, Loden Vogel en anderen. Maar nog belangrijker is de rol van het medium televisie geweest. In 1972 kon de kijker op tv de film *Begrijp je nu waarom ik huil?* van Louis van Gasteren zien, het verslag van een behandeling door professor Bastiaans van een patiënt met een concentratiekampsyndroom. Het publieke debat kwam pas goed op gang toen men *live* via het scherm kon volgen hoe het voorstel van Van Agt om de Drie van Breda vrij te laten een enorme stroom van emotionele reacties teweegbracht. Sindsdien raakte de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog als het ware gedemocratiseerd. Ze kwam steeds meer in handen van gewone mensen, niet langer vakhistorici of intellectuelen, die in interviews hun persoonlijke verhaal vertelden. De gebeurtenissen in het verleden werden niet langer gezien als iets waar je alleen 'post-emotioneel' of onpersoonlijk over zou moeten of kunnen praten. Integendeel: de getuigenissen en verhalen van overlevenden van de jodenvervolging ontleenden hun authenticiteit juist aan hun persoonlijke, emotionele karakter.

Maar al in de loop van die jaren tachtig verloren de joden de zeggenschap over hun eigen ervaringen weer, meent De Haan – andere groepen vroegen om erkenning. Hij schetst hoe er een jaloerse concurrentiestrijd losbarst met als inzet de vraag voor wie het leed het ergst is: voor de joden, de leden van het verzet, de onderduikers, of misschien toch ook voor andere, meer recente slachtoffergroepen; incestslachtoffers, gegijzelden, etnische en andere minderheden, slachtoffers van actueel racistisch geweld. Iedereen bleek op de een of andere manier getraumatiseerd te zijn, iedereen was op zijn of haar manier ook wel een beetje in Auschwitz geweest. Nederland werd het land bij uitstek van de verheerlijking van het leed, de jeugd toonde zich met terugwerkende kracht anti-Duits, de Anne Frank Stichting werd een centrum voor anti-racistische actie en de holocaust werd het morele ijkpunt voor een hele generatie. De plicht om te herinneren, die in de jaren zeventig centraal kwam te staan, resulteerde in een cultus van het getuigen die zich volgens De Haan op langere termijn opnieuw richtte tegen de joodse overlevenden. Want in de processen tegen Demjanjuk en anderen zijn het paradoxaal genoeg in feite de getuigen geweest, die hun geloofwaardigheid moesten bewijzen. Als getraumatiseerde, geëmotioneerde representanten van psychisch leed waren zij zelf onbetrouwbaar geworden, en kon hen opnieuw het woord worden ontnomen (De Haan 1997, 188).

Zo komt De Haan uiteindelijk tot een kritische beoordeling van deze 'psychiatrische' fase in de herinnering van de jodenvervolging. Door alle aandacht voor de psychische effecten ervan verdwijnt de jodenvervolging zelf, als concrete episode, naar zijn mening steeds meer uit beeld (De Haan 1997, 156). Uiteindelijk is de vraag die

hij zich stelt over deze periode in de geschiedschrijving van de holocaust dezelfde die ook Kristel zich stelde naar aanleiding van haar auteurs, namelijk: Hoe konden de uitgangspunten van de serieuze geschiedschrijving en die van de gepsychologiseerde, emotionele herinnering in Nederland zo ver uit elkaar gaan lopen? Evenals Kristel blijft hij het antwoord schuldig, en weet hij niet goed raad met het sterk persoonlijke element en de overdaad aan getuigenismomenten in de populaire geschiedschrijving. Dat getuigenissen op gespannen voet staan met de methodologische eisen van een gedistantieerde wetenschappelijke geschiedenisbeoefening is wel duidelijk. Ze zijn in het algemeen eenzijdig en eenvormig, exclusief biografisch en weinig informatief; ze schieten cognitief tekort maar confronteren de toehoorder tegelijkertijd met een morele claim die absoluut is (De Haan 1997, 158-9). De Haans eendoordeel over de getuigeniscultuur is somber:

‘De Jodenvervolging is een verhaal geworden van leed en emoties, die de getuigen tegelijkertijd belemmeren in het afleggen van een betrouwbare getuigenis. Zo is de Jodenvervolging een symbool geworden voor een moreel appèl, waarbij het niet meer gaat om de vraag wat er destijds is gebeurd en wie of wat daar verantwoordelijk voor kan worden gesteld, maar alleen nog om het oproepen van het morele sentiment. Overlevenden van de Jodenvervolging worden opgevoerd om het publiek “dit nooit weer” voor te houden, maar ondertussen wordt er van uitgegaan dat zij niet in staat zijn te vertellen wat “dit” is’ (De Haan 1997, 188).

Normale geschiedenis

Terug naar de Nederlandse actualiteit. Vanaf ongeveer 1985 gaan daar steeds vaker stemmen op die pleiten voor verwetenschappelijking, normalisering en historisering van de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog. Ook de holocaust moet weer ‘gewoon geschiedenis’ worden, en worden teruggeplaatst in de ontwikkelingen van de rest van de samenleving tijdens de oorlog. Voor menigeen heeft trouwens de Tweede Wereldoorlog intussen wel lang genoeg geduurd – wanneer we in Europa met z’n allen een euro willen en een gemeenschappelijk Europees beleid, is het beter om die bladzij eindelijk eens om te slaan. En afgezien daarvan is een ontwikkeling in de richting van normalisering überhaupt onafwendbaar: Nieuwe generaties zullen met steeds meer afstand naar ‘de’ oorlog kijken, de beelden van toen zullen vervagen, de getuigenissen van de slachtoffers zullen verdampen, onherkenbaar in de mist van de geschiedenis. Het is nog slechts een kwestie van tijd, dan zullen Nederland en Duitsland vieren dat ‘wij’ in 1945 gezamenlijk bevrijd werden van het nazi-regime.

Maar menig historicus gaat dit proces kennelijk niet snel genoeg. Wie het *Historisch Nieuwsblad* van juli 1998 opslaat, krijgt zelfs het idee dat onze nationale historici met een waar offensief bezig zijn om de normalisering versneld door te voeren. ‘Mythisch waas rond de oorlog moet verdwijnen’, schrijft Sander Peters boven een artikel waarin door onder meer professor Von der Dunk en RIOD-directeur Blom gepleit wordt voor een afstandelijker en meer ‘analytische’ geschiedschrijving, om recht te doen aan de complexe positie van veel Nederlanders tijdens de oorlog. Von

der Dunk: 'We zijn in Nederland met onze emotionele en moraliserende benadering van de oorlog ietwat achtergebleven bij de andere landen, waar men op een meer volwassen, afstandelijker manier omgaat met de oorlog', en: 'De politiek-correcte Nederlandse bevolking schaart zich *en masse* achter de herdenkingen. Tegenover dit allesoverheersende moralisme dreigt doodgewone feitenkennis het ondergeschoven kindje te worden'. Blom is het daarmee eens en vindt dat we niet moeten overdrijven. 'Het grote publiek heeft nog wel eens de neiging de zaken uit een soort schuldgevoel om te draaien. Maar we moeten niet vergeten dat er ook zestien duizend joden gered zijn uit de handen van de Duitsers'. Von der Dunk en Blom worden op hun wenken bediend, want in hetzelfde nummer staan de resultaten van een enquête die het blad in samenwerking met het RIOD deed naar parate kennis van de Tweede Wereldoorlog, en wat blijkt: 'Weinig kennis, veel moralisme'. Het Nederlandse volk scoort een dikke onvoldoende: Nederlanders weten niet wat de datum was van het begin van de deportaties (15 juli 1942), ze weten niet wanneer Dolle Dinsdag was (22 september 1944), en ook niet hoe lang de oorlogshandelingen precies duurden (vijf dagen).

Het is duidelijk dat hier een belangrijke taak weggelegd is voor de Nederlandse historici. Beoefenaars van deze discipline doen de laatste tijd dan ook hun uiterste best om de Tweede Wereldoorlog terug te veroveren op allerlei niet-professionele geschiedschrijvers die het onderwerp gekoloniseerd hebben: de media met hun *hypes* – onlangs nog de LiRo-affaire; de educatieve stichtingen met hun moralistische lessen; de holocaustoverlevenden met hun *oral history*; de gewone burgers met hun herdenkingsfanatisme. Het historiseringsoffensief wordt door de historici wetenschappelijke kracht bijgezet met een beroep op een serie methodologische tegenstellingen die rechtstreeks uit de jaren vijftig stammen, zoals: wetenschappelijke geschiedschrijving versus mythische herinnering, professionele afstandelijkheid versus persoonlijk engagement, analyse versus verhaal, rationaliteit versus emoties, morele oordelen versus concrete feiten. Een vast onderdeel uit hun repertoire is verder nog dat hoogrepunten uit vroegere discussies over de Tweede Wereldoorlog (Presser, de Weinreb-kwestie in de jaren zestig), worden geëvalueerd als onbetekenend of simplistisch: veel emoties en moralisme, weinig feiten.

Het zou te ver gaan om de studies van Kristel en De Haan als strategische momenten in dit historiseringsoffensief te interpreteren, maar dat hun bevindingen er op onderdelen aardig mee sporen is onmiskenbaar. In beide studies wordt de constructie van de herinnering zoals die in Nederland tussen 1945 en 1985 plaatsvond kritisch gewogen en – met erkenning van de invloed ervan op het grote publiek en eerbetoon aan het latere werk van Lou de Jong – wetenschappelijk te licht bevonden. In beide studies komen Presser en de jaren zestig er relatief slecht af, worden er vraagtekens geplaatst bij de rol van persoonlijke getuigenissen en wordt gewezen op de risico's van de 'morele dimensie' in de geschiedschrijving. Beide studies tenslotte komen tot de conclusie dat een 'overtuigend zingevend kader' voor de jodenvervolgging in Nederland er nog steeds niet is – waarbij moet worden aangetekend dat *Na de Ondergang* ten aanzien van dit punt ambivalent blijft. De ene keer lijkt De Haan een integrerend perspectief te verwachten van een doorbraak in de openbare meningsvorming zoals die plaatsvond in de jaren zeventig, toen de joodse overlevenden

voor het eerst zelf het woord namen en daarmee eindelijk, zij het kortstondig, hun isolement doorbraken. De andere keer lijkt hij zijn hoop te stellen op de academische historiografie zoals die zich sinds de jaren tachtig ontwikkeld heeft, sinds professor Blom in zijn inaugurale rede *In de ban van goed of fout* (1983) het moralistische analysekader van 'goed' en 'fout' ter discussie stelde (De Haan 1997, 41). En weer een andere keer lijkt hij ernstig te betwijfelen of zo'n integrerend kader er überhaupt ooit komen zal: De kloof tussen de professionele, afstandelijke geschiedschrijving die zich van morele oordelen onthoudt, en het grote publiek dat zich onverminderd wentelt in emoties en gefixeerd blijft op de schuldvraag, lijkt onoverbrugbaar. Voor welke partij hij zelf kiest in dit conflict: voor de wetenschappelijke historiografie of de publieke herinnering, wordt niet helemaal duidelijk, maar gegeven zijn kritische kanttekeningen bij de getherapeutiseerde 'oral history' lijkt het er op dat hij een voorkeur heeft voor de wetenschap, als de plek waar een verzoening van de joodse met de Nederlandse geschiedenis wellicht ooit zou kunnen plaatsvinden (vgl. ook De Haan 1997, 51).

Geschiedenis zonder getuigen

Laten we even aannemen dat dat inderdaad zo is – en dat De Haan inderdaad pleit voor meer overwicht van de academische historiografie op de publieke herinnering en voor het terugdringen en 'normaliseren' van de rol van getuigenissen – dan geldt ook dat daar een prijskaartje aan zit. De prijs die voor een normaliserende benadering van persoonlijke getuigenissen betaald moet worden is dat de specifiek *politieke* betekenis ervan uit het zicht verdwijnt, of in het beste geval gemarginaliseerd wordt.

Wie namelijk in holocaustgetuigenissen alleen maar een bron van historische informatie en morele aanspraken wenst te zien, benadert dit type getuigenis niet anders dan de rechter die een doorsnee-getuigenverklaring beluistert en zich afvraagt of de getuige geloofwaardig is. Toch zijn er belangrijke verschillen aan te wijzen tussen beide soorten getuigenissen. Want, ten eerste: terwijl de getuige voor de rechtbank zo precies mogelijk reconstrueert wat zij zich herinnert, lijkt er zich in de getuigenissen die bekend zijn uit semi-documentaires als *Shoah* van Lanzmann een heel ander proces te voltrekken. De herinnering is hier juist een probleem: die is er niet, althans niet in de vorm van een samenhangend verhaal. De getuigen spreken over iets dat juist (nog) géén herinnering is: over gebeurtenissen die hen weliswaar persoonlijk zijn overkomen, maar die zo 'anders', vreemd en extreem waren, dat ze niet als een zinvolle, emotioneel coherente ervaring in het narratieve geheugen terecht kwamen. Het zijn precies deze onverwerkbare gebeurtenissen die gaan rondspoken, en in flarden, als nachtmerries en flashbacks het heden binnendringen en ontregelen. Zoals Durlacher het beschrijft in *Strepen aan de Hemel*:

'Uit mijn geheugen stijgen onderbelichte beelden op, afgewisseld door schelle, overbelichte scènes, geëist achter mijn netvlies. Herkenning en ordening van deze filmflitsen lukt soms, zij het gebrekkig. De gevoelens van toen, de angst en vertwijfeling, de machteloosheid en woede, de pijn en het verdriet zijn diep verstopt, als lava in een schijndode vulkaan.'

Durlacher schreef om de echte verschrikkingen heen, want hij had er geen taal voor – en geen moed. ‘Wie dat beschrijft gaat eraan te gronde’, zei hij nog in 1995; ‘het is de hel waarin je afdaalt’ (geciteerd in *de Volkskrant*, 3 juli 1996).

Felman en Laub spreken in hun standaardwerk *Testimony* (1992) dan ook van een ‘crisis of witnessing’, wanneer het om gewelddadige episodes als de holocaust gaat: van een geschiedenis die plaatsvond *zonder* getuigen, een geschiedenis die het juist *onmogelijk* maakte om aan de historische imperatief om getuigenis af te leggen, te voldoen. Waar ervaring en herinnering hadden moeten zijn, is ontredde, chaos. De getuigen in *Shoah* hebben iets overleefd dat psychisch eigenlijk niet overleefd kan worden; ze waren *insiders* van een catastrofe, ze zaten er machteloos middenin en juist daardoor konden ze het toen niet ervaren en nu nog altijd niet bevatten. Zoals Abel Herzberg zei over Bergen-Belsen: ‘(...) de lugubere sfeer die daar gehangen heeft begrijpt geen mens, die er niet is geweest. En wie er wel geweest is, begrijpt hem eerst recht niet.’ Een traumatische herinnering is eigenlijk een *contradictio in terminis*: Het is geen *verdrongen* herinnering en ook geen extra *pijnlijke* herinnering, maar de *afwezigheid* van herinnering; een ontregeling van het herinneringsproces, een zwart gat.

Ten tweede: juist omdat er sprake is van een ontregeld herinneringsproces is het doel van een getuigenis hier iets anders dan simpele informatieoverdracht. Dit type getuigenis, zeggen Felman en Laub in *Testimony*, moet in de eerste plaats benaderd worden als een *speech-act*. De getuige doet iets paradoxaals, iets wat tegelijk noodzakelijk en onmogelijk is: Zij wil haar isolement doorbreken en spreken over iets dat zich niet adequaat in woorden en symbolen laat organiseren; zij wil gehoord worden terwijl ze weet dat haar getuigenis zal falen en dat er stiltes zullen vallen; zij wil verantwoordelijkheid nemen voor een geschiedenis die zonder plot en zonder moraal is, en die zich aan haar begrip en controle onttrekt. Getuigenis afleggen van een traumatische gebeurtenis is, om met Lyotard te spreken, zoiets als het zoeken naar een idioom voor een ‘différend’: voor iets dat buiten de orde is, voor een onophefbare vreemdheid. Wie zo’n getuigenis louter cognitief benadert, alsof het om historische informatieoverdracht ging, miskent het heterogene karakter ervan.

Ten derde: terwijl men in de rechtbanksituatie verleid wordt om via de ogen van de getuige naar het verleden te kijken en zich met de getuige te identificeren, speelt de luisteraar in de situatie van een getraumatiseerde getuigenis een veel interactiever rol. De aanwezigheid van iemand die luistert is hier een noodzakelijke voorwaarde voor het totstandkomen van een getuigenis. Zonder iemand die actief luistert is getuigen onmogelijk. De rol van de luisteraar is cruciaal, en vergelijkbaar met die van de therapeut die in een psychoanalytische situatie door spiegelen luisteren en interveniëren de stiltes overbrugt en de empathie van de getuige met zichzelf herstelt, zodat de beschadigde identiteit van de getuige weer opnieuw kan worden opgebouwd en haar bestaan weer richting kan krijgen (zie ook het artikel van Van Alphen in dit nummer).

Zo staan er sinds de jaren tachtig in het historisch debat rond de holocaustgetuigenissen twee verschillende visies tegenover elkaar. De eerste ziet de getuigenis als een ‘normale’ (maar afschuwelijke) herinnering aan een gebeurtenis in het verleden, en onderzoekt de betrouwbaarheid van de getuige en de informatiewaarde van de

getuigenis. De laatste ziet de getuigenis als een verstoring van de herinnering, als het effect van een traumatische gebeurtenis die te extreem was om een gewone herinnering te worden, en onderzoekt de performatieve functie van het proces van getuigen. Vanuit die laatste optiek is de hoofdrolspeler in Spielbergs *Schindler's list* weliswaar een ooggetuige van de holocaust, zoals Ido de Haan zegt in dit nummer van *Krisis*, maar zijn subjectpositie als getuige is niet die van de getraumatiseerde *insider*. Integendeel, hij blijft in hoge mate een *outsider* die te paard, boven op een heuvel, de verschrikkingen in het getto gadeslaat en zich vervolgens ontwikkelt tot actief mensenredder. Spielberg toont de kijker hoe moed en menselijkheid ontluiken, juist in extreme situaties – en hoe het goede tenslotte altijd weer wint van het kwade. Het publiek krijgt in aanschouwelijke vorm een dosis emoties plus een morele les toegediend, al verschilt die laatste niet wezenlijk van de lessen die ook al in *Indiana Jones* besloten lagen.

Het doel echter van *insiders*-getuigenissen is niet het uitdelen van emoties of morele lessen aan anderen, maar de terugkeer van de eigen stem, het terugwinnen van de eigen geschiedenis, het herstel van de eigen, beschadigde identiteit – teneinde weer verder te kunnen. Wie getuigt vanuit een *insiders*-positie weigert om nog langer te zwijgen en zich te voegen naar vreemde, vijandige regels van anderen. Daarom is getuigen van een trauma een uiting van politiek verzet.

Integratie

Toegepast op de getuigenissen van slachtoffers van de holocaust zou deze 'psychologiserende' benadering interessant genoeg wel eens een politiek hoopvoller perspectief kunnen opleveren dan dat van *Na de Ondergang*. Daar komt De Haan tot de ietwat claustrofobische conclusie dat de constructie van de joodse herinnering aan de vervolging zich in feite sinds 1945 in voortdurend isolement voltrokken heeft: naar buiten toe zwegen de joden er aanvankelijk over, als ze al spraken werden ze niet gehoord, als ze al gehoord werden werd het woord hen – na een korte periode van woordvoerderschap in de jaren zeventig, dankzij de psychiatrie – weer ontnomen. De conclusie is deprimerend. De joden zijn in zijn analyse ook anno 1998 nog steeds voornamelijk passief slachtoffer, en afhankelijk van de gunsten van het Nederlandse volk; hun geschiedenis blijft een geïsoleerd moment in de nationale herinnering.

Maar er is ook een positievere interpretatie van de naoorlogse periode denkbaar. Want wanneer de Nederlandse joden in de jaren zeventig voor het eerst namens zichzelf het woord voeren en hun politieke erkenning afdwingen, hoeft dat niet als de loutere verdienste te worden aangemerkt van psychiaters en therapeuten. Het is allereerst de verdienste van de joodse overlevenden zelf en een bewijs van nieuw joods zelfbewustzijn. Tevens is het een bewijs van een nieuw joods vertrouwen – het vertrouwen dat individuele niet-joodse Nederlanders ook buiten de psychiatrische behandelkamer bereid en in staat zijn om empathisch te luisteren, en om een politiek referentiekader te bieden waarbinnen het maatschappelijk onrecht dat de joden is aangedaan, onderkend wordt. Dat die politieke ruimte in Nederland inderdaad aanwezig was in de jaren zeventig, en trouwens nog steeds aanwezig is in de jaren negentig, gezien de niet aflatende stroom getuigenisliteratuur en -films, kan niet los

gedacht worden van ontwikkelingen in – toch weer – de onvermijdelijke jaren zestig. Zonder de commotie rond het werk van Presser en de Weinreb-affaire, zonder de discussies over de schuldvraag, zou de bereidheid om te luisteren er niet geweest zijn, en zou ook de nieuwe joodse identiteit niet mogelijk geweest zijn. De politieke veranderingen van de jaren zestig waren daar even noodzakelijk voor als de psychiaters in de jaren zeventig – de scheiding tussen die beide decennia is kunstmatig.

En daarmee wordt de conclusie optimistischer: De scheidslijnen tussen de joodse en de niet-joodse geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog zijn *daar en toen* voor het eerst daadwerkelijk doorbroken. Niet in de officiële, door de overheid goedgekeurde historiografie van de ‘professionals’ van het RIOD; maar twintig jaar eerder, in de publieke discussies die eind jaren zestig door joodse overlevenden enerzijds, de protestgeneratie met haar activisten, documentairemakers, journalisten en schrijvers anderzijds, zijn aangezwengeld. En hoewel vakhistorici het niet goed vinden, vindt die integratie van joodse en niet-joodse geschiedenis daar, in de gedemocratiseerde geschiedschrijving door gewone burgers, nog steeds elke dag plaats.

Noot

1. Ontleend aan het gedicht *De Overlevende* van Primo Levi: ‘Sindsdien, op een onzeker uur/keert dat verdriet terug/En er is niemand om hem aan te horen/Dan brandt het hart hem in de borst/Hij ziet weer de gezichten van zijn makkers/Lijkbleek in het eerste daglicht/Grauw van het gruis van cement/Onherkenbaar in de mist (...)’.

Literatuur

- Blom, J.H.C. (1983) *In de ban van goed en fout. Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Inaugurale rede, Bergen.
- Kristel, C. (1998) *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolgung*. Amsterdam, Meulenhoff.
- Felman S. en D. Laub (1992) *Testimony. Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history*. Londen/New York, Routledge.
- Frijda, N.H. (1986) *The emotions*. Londen/New York, Cambridge University Press.
- Haan, I. de (1997) *Na de Ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolgung in Nederland 1945-1995*. Den Haag, Sdu.
- Huizinga, J. (1949 [1929]) Over een definitie van het begrip geschiedenis. In *Verzamelde Werken*, VII, pp. 95-103. Haarlem.
- Jong, L. de (1969-94) *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, veertien delen. Den Haag, Staatsuitgeverij.
- Tas, L. (1993) Van ‘body-gloss’ naar Schaamte. In: *Psychoanalytisch forum* II (1993): 30-73.
- Van Vree, F. (1995) *In de schaduw van Auschwitz*. Groningen, Historische Uitgeverij.
- White, H. (1973) *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe*. Baltimore/Londen.
- Zee, N. Van der (1997) *Om erger te voorkomen*. Amsterdam, Meulenhoff.